

مروری اجمالی بر رؤسا، معلمان و کادر آموزشی و اداری مدرسه دارالفنون

● الهام ملک‌زاده*

اشاره

مقاله ذیل شرح کامل و موجزی از تاریخچه تأسیس، چگونگی پذیرفتن محصل، اسامی آنها به همراه نام رؤسا و ناظران و معلمان مدرسه از ابتدای افتتاح تا سال ۱۳۰۴ هجری قمری است. این نوشتار تصحیح همراه با توضیحات بر مطالب نسخه‌ای خطی متعلق به مجموعه مخطوطات کاخ گلستان تحت عنوان تفصیل مدرسه دارالفنون است که سال‌ها پیش، با نظارت علمی دکتر عبدالحسین نوایی انجام یافته و در مجله تاریخ دانشگاه تهران به چاپ رسید. اینک به درخواست مجله وزین دارالفنون، بخشی از آن که مربوط به معرفی معلمان و کادر آموزشی آن مدرسه می‌باشد ویرایش و با تأکید بر بررسی رئیس‌ان، معلمان و کادر آموزشی و اداری مدرسه دارالفنون در طول پنجاه سال از ابتدای تأسیس ارایه می‌گردد. هدف آن است که محققان و پژوهشگران علاقمند با این اسامی برای پژوهش‌هایشان زمینه‌ای فراهم گردد. اسامی ذکر شده در این مقاله به منزله تأیید آنها نبوده و نیست.

* عضو هیات علمی و مدیر گروه تاریخ اجتماعی و اقتصادی پژوهشکده تاریخ ایران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
elhammalekzadeh@ihcs.ac.ir

■ مقدمه

از جمله خدمات امیرکبیر، ایجاد دارالفنون بود که می‌خواست پایگاهی برای علوم جدید در ایران ایجاد نماید، تا ضمن برقراری این مرکز، مانع از این باشد که جوانان ایرانی به خارج از کشور بروند و دچار زرق و برق فرنگ شده و تعلقاتشان کاسته شود. درباره این عمل خیر که شاید در روزگار خودش یک عمل بسیار با عظمت و گامی بلند تلقی می‌شد، محققین مختلف مقالاتی نوشته‌اند که هر کدام در جای خود، شایسته تحسین است. از اعتمادالسلطنه که خود شاگرد این مدرسه بود گرفته تا فریدون آدمیت و به روزگار کنونی اقبال یغمایی.

بنابراین آن چه بایست گفت، این محققان نوشته‌اند و امید که سعی‌شان مشکور باد. اما علت این که ما باز در این مورد، مقاله حاضر منتشر می‌شود بدین جهت است که چهل سال بعد از امیرکبیر که هنوز آن مدرسه از عظمت و ابهت خود نیفتاده بود، به قلم یکی از اهل بصیرت که خود نیز از شاگردان این پایگاه فرهنگی به‌شمار می‌رفت کلماتی تراوش کرده و نکاتی در آن آمده که در دیگر منابع دیده نمی‌شود. در حقیقت این کار وسیلتی است برای تقسیم و تکمیل مطالبی که محققین محترم در طول زمان از ۱۲۶۸ تاکنون نوشته‌اند.

نسخه حاضر به قلم موسی خان مرآت الممالک^۱ پدر اسماعیل مرآت وزیر علوم سابق است که مردی فاضل و فرهیخته بود و سمت مهم و محترم ریاست کتابخانه سلطنتی را بر عهده داشت. موسی خان مرآت الممالک مثل همه رجال فرهیخته عصر قاجاری خط را خوب می‌نوشت و این نسخه که به خط او باقی مانده، بر شیرینی و استحکام خط او گواهی صادق است.

این کتاب به شماره ۲۴۷ در ۲۹ صفحه ۱۱ سطر با شماره دفتر ۹۱۷ در مجموعه نسخ خطی کاخ گلستان در قطع ربعی به ابعاد ۱۳/۷ × ۲۲/۵ سانتی متری نگه‌داری می‌شود. جنس کاغذ آن هم فرنگی زیتونی رنگ بوده که در پیشانی صفحات آن نقش شیر و خورشید و شمشیر وجود دارد. این نسخه دارای کتابتی خوب به خط نستعلیق شکسته و خط سیاق است. جلد نسخه تفصیل مدرسه دارالفنون که اکنون هم باقی است از جنس کاغذ آبی رنگ گلدار است که مقاله کنونی از کپی تهیه شده از این نسخه به صورتی که در اختیار خوانندگان محترم قرار گرفته، تصحیح و نوشته شده است.

۱. نباید این موسی خان مرآت الممالک را با میر موسی خان که بعدها ملقب به مرآت الممالک شد اشتباه نمود. زیرا که این موسی خان اخیر، عضو وزارت دارایی بود و اصطلاحاً مالیه چی که در اواخر عمر به نمایندگی مجلس شورای ملی منصوب شد و چون مرد چندان خوش نامی نبوده، میرزاده عشقی در شعر اعتراضیه خود در شکایت از وضع ناسامان مملکت به مطلع: هر آن که بی خبر از فن... مالی شد / دچار زندگی پست و نان خالی شد / از او با این بیت یاد کرده است: جزای حسن عمل بین که میر موسی خان ترفته خوار نماینده اهالی شد

■ متن رساله

● تبصره.....
در تمام ممالک خارجه امروز، از برای کسب لیاقت شغل و خدمت، هرکس ناچار از تحصیل علوم است، و از برای هر طبقه، علمی چند با ترتیباتی معین مقرر شده، که جوانان بر طبق آن ترتیبات، باید آن علوم را تحصیل نمایند؛ و امتحان بدهند، تا آن که لایق شغل و خدمتی گردند.

ترتیب مدارس در دول مختلفه ممکن است متفاوت باشد. ولی تحصیل معارف و علوم به جهت تمام آنها یکسان است، و می توان کلیه تحصیلات هر معلمی را به چهار قسمت متفاوت تقسیم کرد:

✓ اولاً تحصیلات ابتدائیه. ثانیاً تحصیلات مقدماتیه. ثالثاً تحصیلات مختصه. رابعاً تحصیلات عملیه.

در ممالک خارجه که دارای مدارس عدیده‌اند، اولاً یک سلسله از مدارس به جهت تحصیلات بدویه برپا کرده‌اند، که حتی در تمام قراء موجودند و معروفند به مدارس ابتدائیه که به فرانسه (اکل پریمر)^۱ گویند، و می توان از روی مناسبت، مکتب خانه‌های ما را نظایر آنها شمرد.

✓ ثانیاً در شهرها مدارس چند احداث نموده‌اند به جهت تحصیلات مقدماتیه و این تحصیلات به حسب خدمت و شغلی که شخص در نظر دارد، و مدرسه مختصه که باید در آن داخل شود مختلف می شوند. این مدارس درجه دویم را مدارس مقدماتیه و به فرانسه (لیسه دُ کلژ)^۲ گویند؛ و از قبیل این مدارس علاوه بر دولت، اشخاص مختلفه و علمای مذهب و غیر هم نیز به جهت تعلیم مقدمات برپا می کنند. در این صورت آنها را (دانستیتوسیون و سیمن)^۳ گویند.

✓ ثالثاً در شهرهای عمده و مراکز ایالات، مدارس به جهت تحصیلات مختصه برپا کرده‌اند که متعلم پس از فراغت از مقدمات و خروج از مدرسه مقدماتی، مطابق خدمت و شغلی که در نظر دارد به آنها داخل می شود، و آنها را مدارس مختصه یا مخصوصه و به زبان فرانسه (اکل اسپیسال)^۴ گویند؛ و از آن قبیل است مدرسه ای [که به جهت مهندسی و صاحب منصبان توپخانه و مهندس و غیره و غیره که در خدمات دولت داخل می شوند احداث گردیده، و مدرسه (سانترال) که برای تربیت مهندسی کارخانجات و صنایع که داخل خدمت کمپانی‌های مختلفه می شوند برپا شده و غیره و غیره.

۱. دبستان (Ecole Primaire)

۲. دبیرستان یا دبیرستان فنی (هنرستان) (Lycee De Collee)

۳. در اصل دانستیتوسیون دسمینر است به معنای مؤسسه خصوصی و در مدرسه ویژه تعلیم و تربیت کشیش. ارنست رنان نویسنده فرانسوی نیز از زمره فارغ‌التحصیلان این گونه مدارس بوده است. (Institution De seminaire)

۴. مدرسه عالی (Ecole Speciale)

در سال ۱۲۶۷
هجری، مدرسه
دارالفنون احداث و
افتتاح گشت

✓ رابعاً علاوه بر مدرسه مزبوره فوق، یک سلسله مدارس با هم (اکول اپلیکاسیون)^۱ یعنی مدرسه عملیات احداث کرده‌اند، که بعضی از متعلمین پس از فراغت از تحصیلات مختصه و خروج از مدرسه مخصوص، در آن مدرسه داخل می‌شوند. چنان که متعلمین مدرسه (پولی تکنیک) پس از خروج از این مدرسه، بعضی به مدرسه معدن رفته، مهندس معدن می‌شوند و برخی به مدرسه راه و پل‌سازی که (پون اِشسه)^۲ داخل شده، مهندس راه‌سازی می‌گردند؛ و جمعی به مدرسه توپخانه و مهندس [مهندسی] داخل شده، صاحب‌منصب توپخانه و مهندس می‌شوند.

مهندسین دریا (و الکتریسیته) و غیره و غیره، مدت تمام تحصیلات از سن پنج سالگی الی بیست تا بیست و دو سالگی است؛ و هر کس طی این مقدمات را نمود و تحصیلات خود را به انجام رسانیده، از عهده امتحانات برآمد از معیشت و امور زندگانی خود مطمئن است؛ و اگر نظامی است از درجه و منصب خود هم اطمینان دارد. به این واسطه است که عموم مردم سعی و کوشش می‌نمایند و پول دست می‌دهند و اطفال خود را به مدرسه می‌گذارند. در ممالک محروسه ایران مدارس قدیمه بسیار، ولی آن مدارس ملتی و در تحت اختیار علمای ملت است.^۳

■ مدرسه مبار که دارالفنون

در اوایل سلطنت ... سعید شهید نورالله مضجعه، برای تربیت اطفال عموم نوکر و رعیت، معلمین چند از فرهنگستان اجیر کردند، که علم متداوله حالیه معموله خطه اروپا را در ایران تعلیم و شایع نمایند.

در سال ۱۲۶۷ هجری، مدرسه دارالفنون احداث و افتتاح گشت، و غالب معلمین نیز اطریشی بودند. اگر چه وضع مدرسه نظامی بود، ولی چون در ایران منحصر به فرد، و سایر علوم از قبیل معدن و طب و زبان فرانسه نیز در آنجا تدریس می‌شد، چندین دوره و طبقه، معلمین اطریشی و ایتالیایی و فرانسوی و آلمانی و انگلیسی، در این مدرسه درس گفته‌اند. تعداد معلمین که در ابتدا شصت الی هفتاد بود، اکنون به دویست و پنجاه رسیده است؛ و تاکنون که تقریباً چهل و هفت سال است، نزدیک به هزار و پانصد نفر شاگرد از مدرسه بیرون رفته و غالب به خدمات ملتی و دولتی مشغول می‌باشند.

سبک و اسلوب تعلیم و تعلم و مدت تحصیل متعلمین بر حسب تقاضای وقت، مختلف می‌شد. ولی در این سنوات قرار داد و مدت تحصیل معین، و تقریباً تا بیست است؛ و چون معلمین ایران زبان دان و اصطلاح‌شناس هم تربیت شده‌اند، امور تعلیم و تدریس، سهل تر و کامل گشته، شاگرد از دوازده تا بیست ساله قبول می‌شود.

۱. دبیرستان ویژه فنون نظامی (Ecole Application)

۲. پل‌سازی و راه‌سازی (Ponts et Chaussées)

۳. منظور مدارس قدیمه است که در آنها به صورتی سنتی علوم حوزوی تدریس می‌شد.

اگرچه تاکنون اغلب متعلمین از اکابر زادگان ایرانند، ولی از طبقات مردم مختلفه نیز قبول می‌شود؛ و هر چند مذهب عمومی اسلام است، ولی شاگردان مسیحی و یهودی و گبر، هم قبول می‌شوند، و تبعه دول خارجه نیز می‌توانند تحصیل کنند.

شاگرد باید خواندن و نوشتن زبان فارسی بداند تا قبول در امتحان شود، ولی یک معلم فارسی برای اطفال کم سواد در مدرسه است که مذاکره درس و مشق و املاء و انشا می‌کنند و یک نفر معلم عربی و علوم ادبیه نیز هست که بعضی از متعلمین را درس بگوید. عموم متعلمین تا دو سال باید علوم مقدماتی ذیل را تحصیل نمایند:

✓ اصول حساب، اصول هندسه، اصول جبر و مقابله تا درجه دوم، جغرافیا، یکی از زبان‌های خارجه.

✓ زبان‌های خارجه که عصرها گفته می‌شود، عبارت است از زبان فرانسه و روسی و انگلیسی. بعد از این تحصیلات مقدماتی، متعلمین بر حسب استعداد و میل به طبقات مختلف قسمت می‌شوند و طبقات آنها نیز از این قرار است؛ مهندسی، طب، توپخانه، پیاده نظام، مهندس معدن، زبان‌های خارجه.

✓ بعد طبقه مهندس در مدت هفت سال علوم ذیل را در نزد معلم کل ریاضی تحصیل می‌کنند.

✓ مثلثات مستقیمه و منحنیه الخطوط، هندسه دسکریپتیو^۱، اصول جراثقال^۲، هندسه پلان کته^۳، تیگرافی [توپوگرافی]^۴، راه‌سازی و پل‌سازی، جبر و مقابله‌اعلی، قلعه‌سازی فوری و دائمی، محاصره و مدافعه، رنگ آمیزی و دسن لیزه^۵، شیمی عمومی، فیزیک.

✓ متعلمین توپخانه در اغلب این تحصیلات باید شراکت کنند و در نزد معلم مخصوص خود بعد، اسلحه شناسی، مشق‌های توپخانه، بالستیک^۶، تاکتیک، استراتژی استراتژی^۷، ژیمناستیک، تاریخ جنگی را بخوانند. طبقه پیاده‌نظام بعد از تحصیل مقدمات علوم آتیه را تحصیل می‌کنند:

تاکتیک، اسلحه‌شناسی، نقشه‌کشی نظامی، تاریخ جنگ، استراتژی [استراتژی]^۸، قلعه‌سازی فردی، شناسایی اراضی، دسن لیزه و طراحی، ژیمناستیک.

✓ مهندسین معدن در تحصیل علوم حالیه ریاضی با مهندسین شرکت دارند و در نزد معلم مخصوص تحصیل می‌کنند.

✓ مینرالژی^۹، متالورژی^{۱۰}، ژاولژی [ژئولوژی]^{۱۱}، تجزیه شیمیایی.

✓ طبقات اطباء بعد از مقدمات، علوم آتیه را در نزد چند نفر معلم فرنگی و ایرانی تحصیل می‌کنند.

✓ هیستولوژی^{۱۲}، تشریح، فیزیولوژی، یا تولوژی [پاتولوژی]^{۱۳}، جراحی، قرابادین^{۱۴}، نسخه‌نویسی، فیزیک، شیمی، گیاه‌شناسی، داروسازی، کلی نیک (کلینیک).

✓ علاوه بر این یک نفر معلم طب قدیم ایران نیز هفته [ای] دو روز از کتب شیخ ابوعلی سینا به آنها درس می‌گوید. در درس‌های کلینیک عمومی، ناخوش‌ها در سر درس مجاناً حاضر می‌شوند، و از دواخانه مدرسه دواى مجانی به آنها داده می‌شود.

✓ متعلمین در مریض‌خانه دولتی هم می‌روند و در سر اعمال یدی معلمین حاضر می‌شوند. طبقه متعلمین که مخصوص السنه خارجی می‌باشند، زبان فرانسه و روسی و انگلیسی را تکمیل می‌نمایند. جغرافیا و علوم ادبیه را هم تحصیل می‌کنند. نقاشی مدادی نیز مشق و تعلیم عمومی است. ولی چند نفر شاگرد جهت نقاشی در مدرسه، مخصوص است که پرده رنگ روغنی نزد معلم خودش می‌کشند، و تاکنون

۱. هندسه توصیفی

۲. اصول مکانیک

۳. هندسه رقومی

۴. نقشه برداری

۵. معنی و ضبط دقیق این کلمه معلوم نشد. ظاهراً همان رسم فنی است.

۶. Balistique علم حرکت پرتاب‌ها، یعنی تحقیق در مسیر گلوله‌ها و موشک‌ها و پرنده‌ها (فرهنگ مصاحب ج ۱ - ص ۵۲۹)

۷. معدن‌شناسی

۸. فلز شناسی

۹. شناخت زمین، زمین شناسی

۱۰. یافت شناسی

۱۱. داروسازی

هم چندین نقاش بسیار خوب از مدرسه بیرون رفته‌اند که مشهور و معروفند. دو دسته موزیک در مدرسه تربیت شده که علماً و عملاً خیلی ترقی کرده‌اند، بسیاری از آنها در دسته‌های موزیک نظامی^۱ صاحب منصب شده‌اند.

✓ معلمین حالیه مدرسه مرکب می‌باشند از ایرانی و فرانسوی و آلمانی و انگلیسی و روسی. بعضی متعلمین خارجی مجانی هستند، که در کلیه درس‌های داخلی مدرسه شرکت ندارند. تنها عصرها در سر درس‌های زبان حاضر می‌شوند.

✓ یک نفر معلم طب مجانی نیز، در مدرسه هست که در حجره علی حده به طلاب و غیره درس طبیعی و طب می‌گوید. شاگردان مدرسه علاوه بر این که به هیچ وجه خرجی برای تحصیل خود نمی‌دهند، نهارشان در مدرسه مبارکه طبخ می‌شود؛ و مخارج نهار (ناهار) با دولت است. سالی هم یک دست ملبوس ماهوت زمستانی و یک دست ملبوس کتان تابستانی که از دیوان به ایشان داده می‌شود، و پس از آن که چندی تحصیل کردند، جایزه می‌گیرند و مدال‌های مس یا نقره یا طلا به آنها داده می‌شود. بلکه مواجب جزئی هم برای آنها مقرر می‌دارند که ابتدای افتتاح نوکری^۲ و خدمت دیوانی آنها می‌شود. انعام نقدینه و خلعت هم به آنها مرحمت می‌شود.

✓ در این سنوات اخیره که معلمین زبان‌دان و مترجمین اصطلاح‌شناس و عالم، تربیت و تکمیل شده‌اند، ریاست مدرسه شروع به انطباق کتب علمیه و چندین کتاب چاپ

۱. تا پیش از این ما موزیک ای تحت عنوان موزیک نظامی (مارش) نداشتیم.
۲. یعنی خدمت دولتی، کارمندی

شده و بعضی در زیر چاپ است، و بعضی هم باقی مانده است که به مرور تمام شود، صورت آنها جداگانه نوشته شده.

✓ شاگردان داخلی مدرسه، جز جمع‌ها [جمعه‌ها]، همه روزه یک ساعت از طلوع آفتاب گذشته تا دو ساعت به غروب مانده، مشغول تحصیل هستند و قبل از درس‌های عصر در مسجد مخصوص مدرسه، نماز جماعت می‌کنند. رئیس و ارباب مناصب و معلمین ایرانی مدرسه، از شاگردان قدیم همین مدرسه می‌باشند، که به واسطه تحصیلات خود به این درجات رسیده‌اند بعضی از آنها در فرانسه تکمیل علوم خود کرده‌اند.

✓ در مدرسه یک دواخانه است، معاین^۱ دواخانه‌های فرنگستان؛ و همه دواهای شمیایی [شیمیایی] و فرهنگی در آن پیدا می‌شود. چون هنر عکاسی از نتایج مدرسه است، یک عکاس خانه بزرگ کاملی در جزو ملحقات مدرسه به خرج دولت بر پا شده که همه روزه در کار است. در مدرسه یک دستگاه چاپخانه است که کتب علمی در آن به انطباق می‌رسد و از عهده اقسام لیتوگرافی [لیتوگرافی]^۲ برمی‌آیند؛ و در مدرسه یک کتابخانه است که کتب فرانسه و انگلیسی و آلمانی و روسی [در آن] موجود است و کتب علمی نیز، که معلمین مدرسه مبار که تألیف یا ترجمه کرده‌اند، در آن جا حاضر است.

رئیس و ارباب مناصب و معلمین ایرانی مدرسه، از شاگردان قدیم همین مدرسه بوده‌اند، که به واسطه تحصیلات خود به این درجات رسیده‌اند

در تشخیص اسامی و حالات و زمان خدمات رؤساء و معلمین و متعلمین، که فعلاً در مدرسه مبار که خدمتگزار می‌باشند.

رؤساء و مباشرین مدرسه مبار که:

● جناب جعفرقلی خان نیرالملک^۳ امیرتومان رئیس مدرسه است؛ و از رتبه ابتدای افتتاح مدرسه مبار که الی هذه السنه، پس از فراغت از تحصیل و تکمیل افراد و اقسام علوم

۱. یعنی مانند

۲. اصطلاحی است در امور چاپخانه، لیتوگرافی به تنهایی به معنای چاپ سنگی است.

۳. پسر رضاقلی خان هدایت از شاگردان ممتاز دارالفنون که پس از فراغت از تحصیل به تدریس هندسه و ریاضی پرداخت. وی به زبان فرانسه مسلط بود و در نظام رتبه سرتیپ اولی داشت. جعفرقلی خان به سال ۱۲۷۹ ق اداره دارالفنون را عهده دار شد و در ۱۲۸۷ ق به یاری بزرگانی چون میرزا عبدالغفارخان منجم باشی معلم کل علوم ریاضی مدرسه و چند مهندس دیگر، برای اولین بار نقشه تهران و اطراف آن را به دقت و مهارت تمام رسم نمود. وی مدت ۴۰ سال ریاست دارالفنون را عهده دار بود و در ۱۳۱۴ ق، به وزارت علوم منصوب شد و حدود ۸ سال در این سمت باقی بود و تلاش زیادی جهت تأسیس مدارس به صورت نوین نمود، هر چند که با مخالفت بسیاری مواجه شد. از او تألیفاتی نیز باقی است. سرانجام جعفرقلی خان نیرالملک به سال ۱۳۳۳ ق در ۷۶ سالگرد درگذشت. (اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان، مرآت‌البلدان، تصحیح: دکتر عبدالحسین نوایی، میر هاشم محدث، ج ۲، چ اول، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۷، ص ۱۰۸۲ / یغمایی، اقبال، وزیران علوم و معارف و فرهنگ ایران، چ اول، نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۵، صص ۲۹-۳۹ / روزنامه شرف سال ششم، ۱۳۰۵ ق).

- دوره جدید، متدرجاً به خدمات داخله مدرسه از قبیل آجودانی و ناظمی و ریاست سرافراز گردیده، و اکنون قریب چهل و شش سال می‌شود که مشغول خدمتگزاری است.
- محمدحسین خان ادیب‌الدوله^۱ میرپنجه، ناظم مدرسه. پس از فراغت از تعلیم و تعلم علوم توپخانه و ریاضی به سمت ناظمی مدرسه مبارکه سرافراز گردید. او هم تقریباً چهل و چهار سال است که کفیل خدماتست.
 - نواب محمدتقی میرزا سرتیپ اول^۲ به شرح ایضاً. پس از تحصیل ریاضیات و علوم نظام به منصب آجودانی مدرسه نائل و سرافراز گشت و از [افتتاح] مدرسه الی حال خدمتگزار است.
 - علی خان میرپنجه ناظم العلوم^۳، تحصیل زبان فرانسه و ریاضیات را در مدرسه طهران [تهران] نمود و برای تکمیل، جناب جلالت مآب اجل مخیرالدوله^۴ وزیر علوم، او را به فرنگستان برد و در مدارس فرانسه و غیره به تکمیل علوم نظامی و توپخانه متوقف گردید. در اندک زمانی، لوازم علوم توپخانه و نظام را آموخت و کاملاً مراجعت کرد و مدتی در مدرسه درس داد. سه سال است برای نظم سرحدات آذربایجان مأمور شده. باید به سر خدمت خود بیاید که خدمات او در مدرسه به مأموریت خارج او رجحان دارد.
 - میرزا عبدالوهاب خان سرتیپ^۵، از تربیت یافتگان مدرسه مبارکه و در صنعت نقاشی و پرده‌کشی و سیاه قلم، بسیار ماهر است. چون از تحریرات و نویسندگی هم کمال مهارت و اطلاع را دارد، علاوه بر صنعت خود، این خدمت را نیز متحمل [شده] و شخص بسیار قابلی است. زبان فرانسه را هم قدری تحصیل کرده است.
 - اسدالله خان، کتاب‌دار مدرسه بود و در این ایام تصدق^۶ گردید. باید کتاب‌دار دیگری به جای او برقرار نمود که باسواد زبان‌دان باشد. ولی بی‌موجب مشکل است!

۱. پسر محمد حسن خان اصفهانی و پدر محمد حسن خان ادیب الدوله دوم. از شاگردان دارالفنون که پس از تحصیل توپخانه در این مدرسه در ۱۲۷۸ ق، به‌عنوان آجودان مدرسه منصوب شد. در ۱۲۸۲ ق، به ناظمی دارالفنون رسید و مدت ۳۳ سال با وجود ریاست جعفر قلی خان نیرالملک، وی به درایت تمام امور مدرسه را در دست داشت. محمد حسین خان در سال ۱۳۱۵ ق، یعنی یک سال پس از تهیه این رساله، در ۶۴ سالگی در تهران درگذشت، (بامداد، مهدی، شرح حال رجال ایران، ج ۵، ص ۴، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۷۱، صص ۵-۲۳۶ / یغمایی، اقبال، مدرسه دارالفنون، ج اول، انتشارات سروا، تهران ۱۳۷۶، ص ۱۰۰).

۲. پسر شاهزاده شیردل میرزا معروف به شاهزاده آخوند که از محصلین نظام دارالفنون بود که چون تحصیلش به اتمام رسید منصب سرهنگی و آجودانی یافت.

۳. نسوه رضاقلی خان هدایت که پس از تکمیل تحصیلات خود، در دارالفنون به تدریس توپخانه پرداخت ذکرش خواهد آمد. (مرآت‌البلدان، ج ۲، ص ۱۰۸۶).

۴. علی قلی خان مخیرالدوله فرزند رضاقلی خان لله‌باشی در ۱۲۴۵ ق. در شیراز متولد شد، و پس از تحصیلات مقدماتی نزد پدر در دارالفنون به تحصیل پرداخت و جهت تکمیل تحصیلات راهی پاریس گردید. در سال ۱۲۷۶ ق، از سوی ناصرالدین شاه به همراه اعتضادالسلطنه مأمور کشیدن خط تلگراف از تهران به سلطانیه شد و چون در این مأموریت حسن عمل از خود نشان داد مورد توجه قرار گرفت و نیابت وزارت علوم (معاونت) یافت. به سال ۱۲۹۰ ق نیز وزیر پست و تلگراف شد. وی پس از مرگ اعتضادالسلطنه به سال ۱۲۹۸ ق، به‌عنوان دومین وزیر علوم جانشین او گردید. علی قلی خان در ۷۰ سالگی و به سال ۱۳۱۵ هجری قمری درگذشت، (هدایت، مخیر السلطنه، خاطرات و خطرات، ج دوم، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۴۴، ص ۱۰۴ / روزنامه شرف، سال اول، ۱۳۰۰ ق، تصویر یازدهم).

۵. وی پسر میرزا حسین رئیس‌الکتاب بود که به تحصیل در رشته نقاشی اشتغال داشت. میرزا عبدالوهاب خان در ۱۲۸۸ ق، جزو شاگردان رتبه اول مدرسه دارالفنون به‌شمار می‌رفت. (مدرسه دارالفنون، ص ۱۱۲).

۶. تصدق: مردن - فوت کردن

■ معلمان ایرانی مدرسه مبارکه:

- جناب سلطان‌الحکماء^۱ که از اجله فضلاء دوره است و علوم طب ایرانی و قدیمی را به زبان عربی و فارسی به شاگردان تعلیم می‌نمایند و شاگردان فارغ‌التحصیل متعدد دارند.
- جناب حاجی نجم‌الدوله^۲ سرتیپ اول، از بدو مدرسه الی کنون خدمتگزار و تعلیم ریاضیات و امتحانات مدرسه و رسیدگی به درس‌های ریاضی با مشارالیه است، و امتحان اهالی مدرسه و کتب عدیده در ریاضی تصنیف تألیف نبوده‌اند که فعلاً تعلیم و تعلم با همان کتب می‌شود.
- میرزا علی اکبرخان نقاش باشی^۳ اول، در تمام ایام تحصیل خود در فرنگستان بوده، زبان فرانسه و نقاشی و تدریس می‌کند و تا حال چندین نفر نقاش و زبان دان تربیت کرده است؛ و هر جا نقاش خوبی دیده می‌شود، شاگرد اوست و خدمات راجعه را به خوبی انجام دهنده، شخص قابل و وجودش در مدرسه بسیار لازم است.
- میرزا ابوالحسن خان دکتر^۴ سرتیپ اول، رئیس مریض‌خانه مبارکه است.^۵ تحصیل علوم طب و زبان فرانسه در مدرسه مبارکه نموده و بعد هم برای تکمیل به فرنگستان رفت و حال از اطباء معلمین معتبر این زمان است. در مریض‌خانه به خدمت ریاست و معالجات عمده مرضاء مشغول است.

۱. میرزا ابوالقاسم حکیم باشی مشهور به سلطان‌الحکما یا سلطان‌الاطباء نابینا از طبیبان مشهور اواخر سلطنت ناصرالدین بود که از مقامات بالایی برخوردار بود. وی در دارالفنون طب ایرانی تدریس می‌کرد (مرآت‌البلدان، ج ۲، ص ۱۰۸۵/اعتمادالسلطنه، محمدحسن خانف المآثر الآثار، انتشارات سنایی، بی تا، ص ۱۸۶، روزنامه شرف، سال ششم، ۱۳۰۵ق).
۲. میرزا عبدالغفار نجم‌الملک پسر آخوند ملاعلی محمد اصفهانی که از شاگردان اولیه دارالفنون بود، پدرش از علمای نجوم و ریاضی و از مقربان اعتضادالسلطنه به‌شمار می‌رفت. عبدالغفار نیز در رشته ریاضی از نخبگان بود. چنان که در ابتدای تأسیس مدرسه یعنی سال ۱۲۷۶ ق، کتاب (حل مالا ینحل) را در جواب مسائل لاینحل آخر کتاب (خلاصه الحساب) اثر شیخ بهایی را تألیف و چاپ کرد. وی پس از اتمام تحصیل در همان مدرسه به تدریس ریاضی و نجوم پرداخت. ضمن آن که منجم باشی شاه و دارای منصب سرتیپی هم بود، لقب نجم‌الملک و نجم‌الدوله نیز یافت (مرآت‌البلدان، ج ۲، صص ۱۰۸۴-۱۰۸۵/المآثر و الآثار، ص ۱۹۱/ سفرنامه خوزستان).
۳. میرزا علی اکبرخان نقاش باشی که بعدها به مزین‌الدوله ملقب شد، توسط فرخ‌امین‌الدوله جزو جمعی از شاگردان دارالفنون به اروپا رفت و در فرانسه به تحصیل نقاشی و زبان فرانسه پرداخت. در بازگشت نیز در مدرسه دارالفنون به تدریس این دو رشته مشغول شد ضمن آن که تدریس موسیقی را هم بر عهده داشت. او را می‌توان معلمی که بیشترین سابقه تدریس در دارالفنون داشت معرفی کرد. چه او تا سال ۱۳۴۲ ق، در کسوت معلمی به تدریس پرداخت و شاگردانی چون کمال‌الملک تربیت کرد. او به‌عنوان اولین سازنده مرکز تاتر جدید ایران، در کنار دارالفنون تالار نمایشی ایجاد کرد. ضمن آن که تألیفات متعددی هم از خود به جای گذاشت. علی اکبرخان به سال ۱۳۱۲ ش در تهران درگذشت. مرآت‌البلدان، ج ۲، ص ۱۰۸۵/ محبوبی اردکانی، حسین، تاریخ مؤسسات تمدنی جدید، ج ۱، ص ۱، انتشارات دانشگاه تهران، صص ۲۸۹ و ۲۹۰ و ۳۳۸ و ۳۲۹/ سرمد، غلامعلی، اعزام محصل به خارج از کشور (دوره قاجاریه) ج ۱، انتشارات چاپ و نشر بنیاد، ۱۳۷۲، صص ۴۲۰-۴۲۱).
۴. دکتر ابوالحسن‌خان بهرامی پسر میرزا عبدالوهاب تفرشی، از فارغ‌التحصیلان دارالفنون به سال ۱۲۹۱ق است که پس از فراغت از تحصیل چندی افتخاراً در شعبه طب تدریس می‌کرد. در ۱۲۹۷ ق نیز معلمی محصلین طبقه دوم طب را عهده دار شد، ولی پس از دو سال از این کار دست کشید و در سال ۱۳۰۲ ق، برای تکمیل تحصیلات خود به پاریس رفت. پس از بازگشت در ۱۳۰۴ ق ریاست بیمارستان دولتی (بیمارستان سینای بعدی) را تا ۱۳۱۲ ق بر عهده گرفت. در نهضت مشروطیت رئیس انجمن طبای تهران بود. از دکتر ابوالحسن‌خان تألیفاتی نیز در زمینه پزشکی باقی است. وی در ۱۳۳۰ق. درگذشت (مجله جهان پزشکی، شماره ۹، سال ۲، ۱۳۷۲، ۴۰-۳۹-۳۸ (به قلم خودش) / روشنی زعفرانلو، قدرت‌الله، امیرکبیر و دارالفنون، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۴، صص ۲۶-۲۵ / تاریخ مؤسسات تمدنی، ج ۱، ص ۲۸۸).
۵. مریض‌خانه مبارکه که یعنی همان بیمارستان سینا در خیابان امام خمینی(ره).

- میرزا محمد کاظم محلاتی^۱ معلم شیمی و حکمت طبیعی بود. مرحوم گردیده، باید به جای او معلمی دیگر گماشت که این دو علم را دارا بوده، کاملاً بیاموزد.
- نواب محمد رحیم میرزا پسر مرحوم بهمن میرزا سرتیپ است؛ و در زبان روسی کامل و به بعضی از متعلمین، درس زبان روسی می‌دهد.
- میرزا علی خان قاجار^۲، از اطبای آزموده است. تحصیل و تکمیل طب را کاملاً در مدرسه نموده، مشغول تدریس طب مجانی است. هر کس از طلاب و غیره، طالب باشند، نزد مشارالیه تحصیل می‌نمایند، اما در مدرسه مبارکه.

۱. در سال ۱۲۵۰ ق متولد شد و پس از تحصیل در دارالفنون برای ادامه درس به فرانسه رفت و در رشته گیاه‌شناسی و دواسازی به تحصیل پرداخت. در سال ۱۲۷۸ ق، پس از بازگشت از فرانسه ابتدا معلم شیمی و فیزیک دارالفنون و بعد تا پایان عمر سرپرست لابراتوار شیمی آن مدرسه شد. وی که در سال ۱۲۹۸ ق عضو مجلس حافظ‌الصحه در تهران شد، از جمله اولین مترجمان زبان فرانسه بود که تعدادی از اصطلاحات فارسی در علوم از یادگارهای اوست. کتاب‌های متعددی در شیمی و فیزیک و دواسازی و عکاسی ترجمه کرده، ضمن آن که در زمینه تاریخ نیز ترجمه‌هایی از او باقی است. وی به سال ۱۳۱۳ ق درگذشت. خاندان او نام شیمی را به‌عنوان نام خانوادگی خود برگزیدند. (تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، ج ۱، صص ۸۶-۲۸۵ / امیرکبیر و دارالفنون، صص ۲۰۷ و ۲۲۴ / سیر تحول تاریخی دانشگاه تهران و مؤسسات آموزش عالی در ایران - نشر وزارت فرهنگ و آموزش عالی، تهران، ۱۳۶۱، صص ۳۲-۳۱ / مرآت‌البلدان، ج ۲، ص ۱۰۸۶ شرح حال رجال ایران، ج ۵، صص ۱۸۰-۱۸۱).

۲. از جمله افراد خاندان قاجار بود. وی بدین دلیل که حقوق بگیر دربار، تدریس طب و دارالفنون را افتخاری انجام می‌داد (تاریخ مؤسسات تمدنی جدید، ج ۱، ص ۲۸۸ / ضمیمه المآثر و الآثار، ص ۴۱).

- عالی جناب میرزا حسن ادیب^۱ پیشنماز و معلم عربی مدرسه و جمعی از اشخاص که کم سواد بوده‌اند، صاحب سواد نموده است.
- عالی جناب ملا محمد صادق^۲ معلم فارسی شاگردان مدرسه. هر شاگردی که سواد او کم باشد، توجهش به عهده ایشان است.
- نواب عبدالله میرزا^۳ عکاس مخصوص و دارای منصب سرتیپی است. خلفاء و معلمین ریاضی که در مدرسه کاملاً تحصیل نموده‌اند و به دستورالعمل جناب حاجی نجم الدوله نیز هر هفته به سر درس و امتحان شاگردان ایشان حاضر می‌شوند.
- سلیمان خان^۴ سرتیپ از تربیت‌یافتگان مدرسه و در علوم نقشه‌کشی و ریاضی با مهارتست [مهارت است]. یک دسته از شاگردان را جبر و مقابله و ریاضی درس می‌دهد. سی سال است، خدمتگزار است.
- علی خان قاجار^۵ سرهنگ مهندس نیز از تربیت‌یافتگان مدرسه مبارکه و در ریاضی کامل است. یک طبقه از شاگردان مدرسه را درس هندسه می‌دهد.
- میرزا اسماعیل خان سرهنگ مهندس، به شرح ایضاً از معلمین ریاضی است.
- اسدالله خان قاجار سرهنگ نیز از معلمین ریاضی و به یک طبقه دیگر درس می‌دهد.
- محمد حسن خان^۶ پسر ادیب‌الدوله، از شاگردان و خلفاء مجرب است، جمعی از شاگردان را درس می‌دهد.
- محمد صفی خان^۷ ولد ادیب الدوله به دسته دیگر از علوم ریاضی درس می‌دهد.
- میرزا نظام خان سرهنگ^۸ پسر نقاش‌باشی، یک دسته از شاگردان را درس می‌دهد.

۱. فرزند محمد تقی طالقانی، در دارالفنون عربی درس می‌داد، ضمن آن که امامت جماعت نماز مدرسه را هم عهده دار بود. وی از مؤلفین نامه دانشوران بود که به دستور اعتضادالسلطنه وزیر علوم وقت، همراه ۳ نفر دیگر یعنی شیخ مهدی شمس‌العلمای عبدالرب آبادی، میرزا ابوالفضل ساوجی و ملا آقای قزوینی (پدر علامه قزوینی) گلپوری بدین کار مأمور شدند. اما میرزا حسن تنها در جلد اول این دایره المعارف همکاری نمود و چون پس از آن به فرقه بابیه گروید از کار خود برکنار شد. وی کتابی نیز تحت عنوان «لسان العجم (دستور زبان)» دارد که به چاپ هم رسیده است. قبرش در امامزاده معصوم در غرب تهران است (شرح حال رجال ایران، ج ۶، ص ۸۰).
۲. وی تعلیم زبان فارسی و مقدمات عربی مدرسه دارالفنون بر عهده داشت. (ضمیمه المآثر و الآثار، ص ۴۱).
۳. مدیر عکاس‌خانه دارالفنون که ابتدا تنها سه شاگرد داشت. شرح مفصلی از احوال او در کتاب تاریخ عکاسی یحیی ذکاء وجود دارد. (ضمیمه المآثر و الآثار، ص ۴۱).
۴. از مصلحان ایرانی دارالفنون که منصب سرهنگی هم یافت. (همان منبع، همان صفحه).
۵. میرزا علی خان ناظرالعلوم نوه رضا قلی خان هدایت که در مدرسه سنن سبیر پاریس تحصیل کرد. مدتی مترجم واگنر (افسر اطریشی) معلم دارالفنون بود. ظل السلطان که از لیاقت و معلومات او آگاه بود، از وی خواست تا به اصفهان رود و تربیت سربازانش را عهده دار شود. ناصرالدین شاه که از این جریان واقف شد، متغیر گردید و واگنر را برای بازرسی کارهای ظل السلطان و سنجش نیروهای او راهی اصفهان کرد. در نتیجه علی خان به تهران احضار شد و برای آن که دورتر از تهران هم باشد، جهت رفع اختلافات ایران و عثمانی جزو کمیسیون سرحدی به خوی اعزام شد. در بازگشت، علی خان به کارهای علمی روی آورد و چندین کتاب به فارسی ترجمه کرد. مدتی رئیس مدرسه علمیه و چندی معلم تویخانه دارالفنون بود. از آن جا که، چنان که باید حرمت وی را نگه نداشتند و قدرش را ندانستند، به مرور دلسرد و افسرده شد و به مواد مخدر پناه آورد. در نهایت به دلیل ضعف زیاد قوای جسمی درگذشت یا به قولی خودکشی کرد. (شرح حال رجال ایران، ج ۲، ص ۵-۳۸۴ / مرآت‌البلدان، ج ۲، ص ۱۰۸۱).
۶. ملقب به ادیب الدوله دوم پسر محمد حسین خان ادیب‌الدوله که پس از چند سال تحصیل در رشته تویخانه در دارالفنون، و پس از فارغ‌التحصیلی، خلیفه (مبصر / جانشین) درس ریاضی شد. کمی بعد به سمت معلمی ریاضی مدرسه برگزیده شد و چون پدرش در سال ۱۳۱۵ ق درگذشت، لقب او را یافت و سمت ناظمی او را هم عهده‌دار شد. وی پس از رضا قلی خان هدایت، ریاست دارالفنون را به دست آورد. محمدخان در سال ۱۳۱۳ ش، در ۶۳ سالگی درگذشت. (شرح حال رجال ایران، ج ۵، ص ۱۳۵۰-۲۳۱).
۷. برادر محمد حسن خان ادیب الدوله که او و دو برادر دیگرشان هم، با پاک‌ی سرشت و میل به خدمت به وطن شهره بودند.
۸. ظاهراً پسر مزین الدوله است.

معلمین فرنگی، از قدیم و جدید که هر کدام روزی دو سه ساعت آمده، مشغول درس و تعلیم می‌شوند:

- هژبرالسلطنه^۱ ژروسکی خان، از چاکران قدیم و برآوردگان دولت است؛ و در مدرسه جغرافیا و زبان فرانسه به طبقه شاگردان مدرسه مجاناً درس می‌داد. چندی است به واسطه رمد^۲، این خدمت را به داماد خود مسیو سمینو^۳ واگذار کرده، مشارالیه فعلاً به تدریس مشغول است و خوب از عهده بر می‌آید، موجب ندارد.
- مسیو وویه^۴ مهندس و معلم معدن و ریاضیات اعلی، از خادمان قدیم ایران و در مدرسه ریاضی اعلی درس می‌دهد. علم معدن هم در عهده اوست. اگر به جای میرزا کاظم مرحوم برقرار شده، درس فیزیک و شیمی بدهد، شایسته خواهد بود، ولی توقع انعامی جداگانه دارد.
- مسیو لمر^۵، سرتیپ اول، معلم علوم موسیقی و موزیک نظامی، تا حال چند دسته در علم موزیک تربیت کرده، نهایت مواظبت را دارد. دو دسته ارکست [ارکستر]، هم تربیت کرده است.
- مادروس خان^۶ امیرتومان، علاوه بر خدمت و تربیت قزاقان، روزی دو سه ساعت در مدرسه زبان روسی درس می‌دهد و کمال مواظبت دارد.
- مسیو فلمر^۷، معلم توپخانه سرتیپ از اهل آلمان و قریب پانزده سال است در مدرسه درس می‌دهد. یک طبقه از شاگردان تربیت شده او بی کارند، و حال به تدریس طبقه دیگر مشغول است. از اعمال قورخانه و اسلحه سازی نیز استحضار دارد.

۱. dsisore Porowsky آجودان وزارت جنگ که معلم زبان فرانسه و جغرافی دارالفنون بود (مرآت‌البلدان، ج ۲، ص ۱۰۸۴).

۲. رمد: ناراحتی چشم

۳. Semino Nicolas، از کارمندان اداره پست و داماد هژبرالسلطنه پروسکی خان، که در دارالفنون نیز تدریس می‌کرد. (محبوبی اردکانی، حسین، چهل سال تاریخ ایران، به کوشش: ایرج افشار، تعلیقات بر المآثر و الآثار، انتشارات اساطیر، تهران، ص ۱۱۳/ مرآت‌البلدان، ج ۲، ص ۱۸/ اتحادیه، منصوره و میر محمد صادق، سعید، ژنرال سمینو در خدمت ایران عصر قاجار و جنگ هرات، چ اول نشر تاریخ ایران، تهران ۱۳۵۷، صص ۳۸-۳۶، مجله یادگار، سال پنجم، ۱۳۲۸ ش).

۴. وویله، Vouvillier، فارغ‌التحصیل مدرسه سنت اتین Sainte - Etienne که به قول فوریه «دارای ملکاتی فاضله و در راه ایفای به‌وظیفه جاهد بود»، وی از معلمان معدن‌شناسی دارالفنون به‌شمار می‌رفت. (فوریه، سه سال در دربار ایران، ترجمه عباس اقبال، نشر علمی، ج ۲، سال ۱۳۶۳، ص ۱۲۹).

۵. از معلمان فرانسوی که در اواخر دوره ناصرالدین شاه در دارالفنون به کار پرداخت. وی داماد تولوزان بود (مرآت‌البلدان، ج ۲، ص ۱۰۸۴/ تاریخ مؤسسات تمدنی جدید، ج ۱، ص ۲۸۳).

۶. از ارامنه جلفا که به روسی و فرانسوی تسلط داشت. تحصیلاتش را در مسکو گذراند، سپس مترجم دولتی گردید. همچنین معلم دارالفنون شد و سال‌ها بعد در قزاق خانه راه یافت و ریاست ستاد آن را عهده دار شد. (مرآت‌البلدان، جلد ۲، ص ۱۰۸۴).

۷. از اهالی پروس که در اواخر سلطنت ناصرالدین شاه به استخدام دارالفنون در آمد. (تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، ج ۱، ص ۲۷۵).

- مسیو وت^۱ سرتیپ، معلم پیاده نظام مدرسه، او هم از اهل مملکت آلمان است. [متعلمین علوم] نقشه‌کشی نظامی و غیره و علوم نظامی جمعی را کاملاً تربیت نموده، ولی اغلب آنها بی کار و متروک الرجوع مانده‌اند.
- دکتر بازیل^۲، معلم طب مدرسه است. یک طبقه از شاگردان او کامل گشته، حال طبقات دیگر را درس می‌دهد. چون زبان انگلیسی هم می‌داند، تدریس زبان انگلیسی هم به عهده اوست.
- میرزا یوسف خان^۳ سرتیپ، پسر ریشارخان، معلم قدیم زبان فرانسه است. معلمی کامل و در تعلیم زبان فرانسه مهارت دارد. نقاشی هم می‌کند و حالا مشغول تدریس زبان است.
- دکتر راتولد^۴ معلم امراض چشم، قریب دو سال است به ایران احضار شده، هفته [ای] سه مرتبه در مدرسه به اطبای مخصوص درس می‌دهد. باقی را نیز در مریض‌خانه مشغول معالجه است. الحق وجودش برای ایران و مدرسه لازم است. جناب جلالت مآب مخبرالدوله، دو ساله - که سه ماه آن باقی است - از پول خود، او را اجیر کرده و از خارج او را خواسته است. حالا که موعدش انقضا یافت، می‌رود.
- اسامی بعضی از اشخاص فارغ‌التحصیل مدرسه مبارکه که هنوز به کلی از دایره وزارت علوم خارج نشده‌اند و به هر خدمتی که مأمور می‌شوند، پس از انجام خدمت مجدداً مراجعت به همان اداره می‌نمایند، و در حقیقت تربیت‌یافته [گان] مدرسه باید رفتارشان کلاً از این قرار باشد.
- نواب محمدحسن میرزا میر پنجه^۵، مهندس، ولد کیخسرو میرزا، مهندسی است کامل و قابل هرگونه مأموریت و خدمتی است. تمام برآورد بنایی دیوانی در عهده کفایت ایشان است.
- علی‌خان ملک‌الشعرا^۶، سرتیپ اول نیز از مهندسین قابل و کامل مدرسه است. دارای نقاشی و نقشه‌کشی و سایر کمالات است و لایق نوکری و مرجعیت می‌باشد.
- احمدخان میر پنجه، ولد مرحوم ملک‌الشعرا، از تربیت‌یافتگان و در علوم ریاضی و مهندسی و نقشه‌کشی کمال مهارت را دارد. سابقاً به ریاست مدرسه تبریز سرافراز بود، حالا بیکار است.
- عباس علی‌خان سرتیپ^۷، از مهندسی تربیت شده کامل است، مدتی به رسیدگی

۱. Wet، او نیز در اواخر سلطنت ناصرالدین شاه کمی پیش از قلمر در دارالفنون به کار مشغول شد. مترجم وی رضا قلی‌خان مخبر السلطنه هدایت بود (همان کتاب، همان جلد، ص ۲۷۴ / خاطرات و خطرات، ج ۱، ص ۷۳).

۲. از ارامنه تحصیل کرده انگلیس بود. پس از آلبو (Albo) معلم طب جدید دارالفنون شد و تا زمان جنگ جهانی اول در این سمت باقی ماند. همچنین به تدریس انگلیسی هم اشتغال داشت. (تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، ج ۱، ص ۲۷۸).

۳. ملقب به مؤدب‌الملک در ۱۲۸۵ ق. در تهران متولد شد و همچنین پدرش رضاخان (ژول ریشارد) سال‌ها در دارالفنون به تدریس زبان فرانسه مشغول بود. وی به سال ۱۳۵۴ ق. در ۶۳ سالگی در گذشت و در امامزاده عبدالله به خاک سپرده شد (سالنامه دنیا، دوره شانزدهم، ص ۵۲، مقاله دکتر حسین گل‌گلاب).

۴. Ratulde، از شاگردان دکتر گالزوسکی چشم پزشکی مشهور بود که در اوایل قرن بیستم برای معالجه چشم ظل‌السلطان به ایران آمد، و بعد از مدتی مقرر شد تا در دارالفنون نیز به تدریس بپردازد. (تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، ج ۱، ص ۲۷۹).

۵. وی بعدها به منصب سرهنگی هم رسید (مرآت‌البلدان، ج ۲، ص ۱۰۸۹).

۶. پسر محمودخان ملک‌الشعرا بود که او نیز پس از پایان تحصیلات خود در دارالفنون وارد خدمات دیوانی شد (همان کتاب، همان جلد، ص ۱۰۹۰).

۷. پسر حاجی نجف‌قلی‌خان از شاگردان رتبه اول مهندسی بود (روزنامه ایران، شماره ۸۵، ۷ رمضان ۱۲۸۸ هـ.ق).

- بنای‌های عربستان [خوزستان] مأمور بود. حال مراجعت کرده، در مدرسه حاضر است.
- محمد حسین میرزای^۱ سرهنگ، مهندس قابلی است و لایق رجوع خدمت می‌باشد.
- محمد حسن‌خان میرپنجه، از مهندسین ماهر است و مدتی در سرحدات خراسان مأمور بود. حالا بیکار است.
- محمد حسین میرزای عرب، مهندس مأمور ارض اقدس^۲ است.
- میرزا احمد مهندس^۳ شیرازی نیز مأمور به سرحدات خراسان است.
- نواب زین‌العابدین میرزا، چندی امور ارض [اقدس] بوده، اکنون برای معالجه متوقف تهران است.

ایضاً مهندسین فارغ‌التحصیل در
امتحان سنه ماضیه تنگوزئیل ۱۳۰۴،
حاضر مدرسه که مشغول تدریس
می‌باشند و در علوم ریاضی و زبان
کامل هستند:

- رضا قلی‌خان^۴ سرتیپ ولد نیرالملک
- هدایت قلی‌خان سرتیپ ایضاً
- خارج از مدرسه:
- کاظم‌خان^۵ ولد محمدتقی میرزا، مأمور گیلان
- رضا قلی‌خان ولد محمودخان، مقیم تهران
- میرزا عباس‌قلی ولد میرزا محمود، مقیم تهران
- علی‌خان^۶ ولد محمد طاهر میرزا، مقیم تهران
- میرزا عبدالله‌خان سرتیپ، مقیم تهران
- علی آقا ولد میرزا فضل‌الله، مقیم تهران
- سلطان احمد میرزا^۷، مقیم تهران

۱. پسر شیردل میرزا که به همراه برادر دیگرش زین‌العابدین میرزا در دارالفنون به تحصیل مشغول بوده، پس از فراغت از درس در کارهای دولتی وارد شدند. (مدرسه دارالفنون، صص ۱۱۰-۱۱۱ / چهل سال تاریخ ایران، ج ۱، ص ۴۰).
۲. مقصود شهر مشهد مقدس است.
۳. وی در سال ۱۳۰۰ هجری قمری، مباشرت در اصلاح، تسطیح و تسویه عرض راه بسطام تا خراسان نمود (المآثر و الآثار، ص ۷۹ / آصف الدوله).
۴. ملقب به سپهر، پسر جعفر قلی‌خان نیرالملک که در ۱۳۲۰ قمری به وزارت علوم و معارف گمارده شد. (مدرسه دارالفنون، ص ۱۸۰، جهت آگاهی مفصل از زندگانی وی ر. ک: وزیران علوم و معارف و فرهنگ ایران، صص ۲۰۳ الی ۲۰۶).
۵. ظاهراً کاظم میرزا بوده است. هر چند که در مرآت‌البلدان نیز به همین ترتیب ضبط شده است. وی منصب سرهنگی و سمت آجودانی مدرسه دارالفنون را داشت. (مرآت‌البلدان، ج ۲، ص ۱۰۹۱).
۶. ظاهراً علی میرزا پسر محمد طاهر میرزا و نوه جهانگیر میرزا مقصود است که از صلب عباس میرزا نایب السلطنه بوده اند. (المآثر و الآثار - ص ۱۹۰).
۷. احمد میرزا پسر حاجی محمد میرزا جزو شاگردان مهندسی دارالفنون بود. (مرآت‌البلدان - ج ۲ - ص ۱۹۰).

مترجمین از هر قبیل که علوم عدیده
مخصوصه آموخته‌اند. ولی هر وقت،
کتاب علمی باید ترجمه شود به ایشان
رجوع خواهد؛ و خوب ترجمه می‌کنند
و بیکار نیستند:

- یوسف علی‌خان هندی، در اتاق زبان انگلیسی به ترجمه و تدریس مشغول است.
- کاظم‌خان سرهنگ^۱ مترجم پیاده نظام و خلیفه اتاق پیاده، درس‌های مسیو وت معلم را ترجمه می‌نماید.
- میرزا رضاخان سرهنگ^۲، مترجم علم توپخانه مدرسه، درس مسیو فلمر معلم را ترجمه می‌نماید.
- ایضاً میرزا رضاخان سرهنگ، مهندس توپخانه مدرسه.
- حاجی‌خان طبیب قاجار، از تربیت‌یافتگان و درس‌های طب را ترجمه می‌کند، ولی پی‌مواجب است. باید به او مرحمتی بشود که خدمات خود را بتواند صحیحاً انجام بدهد.
- میرزا ابوالقاسم^۳ ولد مرحوم حکیم سامانی، خلیفه درس زبان فرانسه است.
- ایضاً حاجی‌خان سرهنگ نیز، از تربیت‌یافتگان و زبان فرانسه را خوب ترجمه می‌کند. مدت سی سال است در مدرسه است در اتاق ریشارخان. یک دسته از شاگردان هم سپرده به اوست و تدریس می‌کند.
- میرزا حسین خان^۴ از شاگردان طب مدرسه است. زبان روسی را هم خوب می‌داند. این اوقات مترجم و هم دست دکتر راتولد است و اغلب معالجات را هم در خانه راتولد و مریض‌خانه و غیره به او رجوع می‌کنند. خوب از عهده بر می‌آید، و شایسته بذل مرحمتی هم هست.

۱. همان کاظم‌خان سابق الذکر است.

۲. وی از محصلین اعزامی به اروپا در زمان محمدشاه بود (مرآت‌البلدان، ج ۲، ص ۱۰۸۴).

۳. به نظر می‌آید که میرزا ابوالقاسم فرزند حکیم سامانی (میرزا حسن)، پسر قاتی باشد.

۴. از شاگردان دوره اول دارالفنون در رشته طب که در همان زمان تحصیل در مورد و با کتابی نوشت و چون شاه از این کار مشعوف شد، بدو پانزده تومان مرحبا نمود. میرزا حسین به همراه هیئتی به سرپرستی فرخ‌خان امین الدوله جهت تکمیل تحصیلات به پاریس رفت و اولین ایرانی فارغ‌التحصیل با درجه دکتری پزشکی از دانشگاه پاریس بود که در بازگشت به‌عنوان معلم در دارالفنون مشغول به کار شد. در مرآت‌البلدان نام وی به‌عنوان معلم طب وجود ندارد. ولی در روزنامه دولت علیه ایران از او به نام کارمنی دارالفنون یاد شده است. (روزنامه وقایع اتفاقیه، نمره ۱۵، ربیع الثانی ۱۲۶۹ و نمره ۴۶۹، محرم ۱۲۷۷، ص ۲ / مقالات محیط طباطبایی در باب اعزام محصل / سرایی، عبدالله، مخزن الوقایع، به کوشش اصفهانیان و روشو، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۴، ص ۴۳۰ / روزنامه دولت علیه ایران، نمره ۵۰۲، ربیع الثانی ۱۲۷۸).

اسامی اهالی حالیه مدرسه مبارکه دارالفنون،
از صاحب منصبان و معلمین فرنگی و ایرانی
و مباشرین و خلفاء و مترجمین و عملجات
اکارکنان^۱ و غیره، فی شهر صفرالمظفر
پیچین نیل ۱۳۱۴ به ریاست جناب نیرالملک
امیر تومان ۲۵۹ نفر:

- صاحب منصبان و معلمین ایرانی و فرنگی و مباشرین دارالطباعة و غیره، ۳۶ نفر.
- خلفا و مترجمین و متعلمین حالیه مدرسه که مشغول تدریس و تحصیل می‌باشند.
- ۲۲۳ نفر عملجات دارالناظره و فراش خانه و غیره. ۲۶ نفر
- صاحب منصبان و معلمین ایرانی و فرنگی و مباشرین. ۳۲ نفر
- به علاوه عملجات دارالطباعة. ۴ نفر
- صاحب منصبان. ۱۴ نفر
- ادیب الدوله^۲ ناظم مدرسه مبارکه.
- محمدتقی میرزای^۳ آجودان مدرسه
- علی خان میرپنجه^۴، ناظم العلوم، مأمور سرحدات آذربایجان.
- محمد حسین میرزای^۵ سرتیپ اول مهندس.
- علی خان ملک الشعراء سرتیپ اول مهندس.
- محمد حسن خان^۶ سرتیپ اول مهندس.
- عباس علی خان^۷ مهندس سرتیپ دوم.
- احمدخان^۸ سرتیپ اول مهندس.
- رضا قلی خان^۹ سرتیپ مهندس و مترجم پسر جناب نیرالملک.
- هدایت قلی خان^{۱۰} سرتیپ مترجم و مهندس ایضاً.

۱. ظاهراً همان ۱۳۰۴ آق، درست است و کاتب به اشتباه ۱۳۱۴ آورده است.

۲. همان پسر محمد حسین خان ادیب الدوله است که پیش‌تر بدان اشاره شد.

۳. به تو شاهزاده آجودان هم می‌گفتند. (مدرسه دارالفنون، ص ۱۰۵).

۴. پیش‌تر بدان اشاره شده است.

۵. نوه محمد ولی میرزا پسر فتحعلی شاه که به مناسبت ترقی در تحصیل از سوی ناصرالدین شاه به انعام شاهانه مفتخر شده بود.

(چهل سال تاریخ ایران، ج ۱، ص ۴۴).

۶. پسر محمد باقرخان که در ابتدا از شاگردان دارالفنون به‌شمار می‌رفت.

۷. از صاحب منصبان دارالفنون (چهل سال تاریخ ایران، ج ۱، ص ۴۰۴).

۸. وی برادر آقا رضاخان بود که به واسطه پیشرفت در درس در زمان تحصیل در دارالفنون به نشان نقره و برقراری مواجب از سوی

شاه مفتخر شده بود. (مدرسه دارالفنون، ص ۹۲).

۹. رضا قلی خان سپهر نیرالملک که پیش از این در باب وی مطالبی آمده است.

۱۰. فرزند رضا قلی خان هدایت از بطن مرضیه خانم (وزیران علوم و معارف و فرهنگ ایران، ص ۲۰۳).

- محمد حسین میرزای سرهنگ مهندس^۱
- میرزا عبدالله مهندس سرتیپ.
- سلطان محمود میرزای سرهنگ.
- میرزا عبدالوهاب خان سرتیپ.

معلمین ایرانی: ۱۱ نفر

- سلطان الحکماء معلم طب ایرانی.
- حاجی نجم الدوله معلم علوم ریاضی.
- میرزا علی خان طبیب، معلم متعلمین مجانی.
- میرزا علی اکبرخان نقاش باشی، معلم نقاشی و زبان فرانسه.
- میرزا محمودخان نجم الملک^۲، که چندی معلم ریاضی بود.
- میرزا علی ناصرالاطباء.
- عبدالرحیم میرزا، مترجم و معلم زبان روسی.
- عبدالله میرزای سرتیپ، معلم عکاسی.
- آقا میرزا حسن، معلم عربی.
- ملا محمد صادق، معلم فارسی.
- یوسف خان ریشار، معلم زبان فرانسه.

معلمین فرنگی^۳: ۱۰ نفر

- پروسکی خان هژیرالسلطنه، معلم زبان فرانسه.
- مسیو وویلیه معلم معدن.
- مسیو لمر، سرتیپ، معلم کل موزیک.
- دکتر بازیل معلم طب و زبان انگلیسی.
- مسیو فلمر سرتیپ، معلم توپخانه.
- مسیو وت، سرتیپ معلم توپخانه.
- راتولد، معلم حکمت چشم.
- مسیو دوال، معلم موزیک.
- مسیو سمینو، نایب هژیرالسلطنه، معلم زبان.

۱. همان پسر شیردل میرزا است که قبلاً به او اشاراتی شده است.
 ۲. از معلمین ریاضی و هیئت، که شاگردانی چون میرزا عبدالرزاق بغایری پرورش داد.
 ۳. در متن: به سیاق ۹ نفر را ذکر کرده است.

مبشرین مدرسه: ۷ نفر

- میرزا علی موثق السلطنه، مستوفی مدرسه.
- رئیس‌الکتاب، مستوفی و احکام نویس مدرسه.
- میرزا سید عبدالله، سر رشته دار مدرسه.
- میرزا مهدی، منشی و روزنامه نگار مدرسه.
- احمد آقا، ناظر و تحویل دار مدرسه.
- میرزا عبدالصمد نویسنده دارالنظاره.
- مسیو شورین دواسازو

خلفای ریاضی و مترجمین، که هر یک در طبقات مخصوص به تدریس و ترجمه مشغول هستند: ۱۴ نفر – خلفاء ریاضی: ۷ نفر

- سلیمان خان سرتیپ.
- میرزا اسمعیل خان سرهنگ.
- علی خان سرهنگ.
- محمد حسن خان پسر ادیب الدوله که به علاوه تدریس ریاضی، درس زبان و توپخانه هم تحصیل می‌کند.
- محمد جعفر خان ولد ایضاً، به شرح ایضاً.
- اسدالله خان سرهنگ.
- میرزا نظام خان سرهنگ.

مترجمین که هر یک در طبقات مخصوص، هم تدریس و هم تحصیل می‌نمایند: ۷ نفر

- عبدالرحیم میرزای سرتیپ، معلم و مترجم زبان روسی.
- حاجی خان سرهنگ، معلم و مترجم زبان فرانسه.
- میرزا رضاخان سرهنگ، مترجم توپخانه.
- کاظم خان سرهنگ، مترجم پیاده نظام.
- حاجی زین‌العابدین خان، مترجم درس طب.
- میرزا خلیل خان^۱ دکتر، مترجم طب.
- یوسف علی خان هندی، مترجم زبان انگلیسی.

۱. ملقب به اعظم الدوله، ثقفی، پسر حاجی میرزا عبدالباقی اعتضادالاطباء به سال ۱۲۷۹ ق متولد شد. وی اولین کسی بود که در ۱۳۰۳ ق. پس از فارغ‌التحصیلی از دارالفنون در ایران دکتر شد. از فعالیت‌ها و مشاغل عمده‌اش خدمت در دربار ناصری با عنوان طبیب مخصوص مظفرالدین شاه و ملک منصور میرزا شجاع السلطنه - اولین رئیس بادیه تهران پس از مشروطیت - رئیس کل معارف ایران و... می‌توان نام برد. وی تألیفات و مقالات زیادی نیز دارد و به سال ۱۳۰۳ ش درگذشت. (اعزام محصل به خارج، صص ۴۸۷-۲۴۹ / امیرکبیر و دارالفنون، صص ۲۳۱-۲۳۲ / شرح حال رجال ایران، ج ۱، صص ۴۸۷-۴۸۹ / تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران، ج ۲، ص ۱۳۴).

مهندسیین مخصوص به معلمی سلیمان خان سر تیپ: ۱۴ نفر

- کریم خان^۱ پسر جناب نیر الملک. ● اسدالله خان ولد نصرخان.
- ابوالفیض میرزا. ● محمد جعفرخان پسر صدیق خلوت.
- عبدالعلی خان ولد ایضاً. ● خان بابا خان، ولد علی رضاخان.
- ذبیح الله خان ولد اسدالله خان. ● میرزا علی خان ولد محمد رحیم خان.
- میرزا حسین خان ولد ادیب السلطنه. ● میرزا جواد ولد میرزا حسن.
- علی رضاخان ولد حسین علی خان. ● مصطفی خان ولد مرتضی قلی آقا.
- میرزا احمدخان ولد میرزا محمد علی خان. ● آقا سید عبدالوهاب ولد آقا سید ابوتراب.

متعلمین مهندسی معدن به معلمی مسیو ووبلیه، در مقدمات معدن به مترجمی رضا قلی خان سر تیپ ولد جناب نیرالملک: ۳۶ نفر

- محمد رحیم خان پسر ادیب الدوله. ● محمدخان ولد عبدالرحیم خان.
- مرتضی خان، پسر علی خان ملک الشعراء. ● میرزا صادق ولد میرزا اسماعیل.
- عبدالحسین خان ولد محمد رضاخان. ● حسن خان ولد اسماعیل خان.
- میرزا علی آقای سرهنگ که تحصیل او تمام شده و حالا مشاق است.
- میرزا ابوالقاسم پسر حکیم سامانی، تحصیلش تمام شده، درس فرانسه می دهد.
- میرزا علی اصغر، تحصیلش تمام شده، درس زبان می دهد.
- فتح الله خان^۲ ولد باقرخان. ● حاجی خان ولد اسدالله خان.
- بهمن میرزا ولد حبیب الله میرزا. ● میرزا حسنعلی پسر میرزا مسعود.
- حبیب الله خان ولد رمضان علی خان. ● محمد علی میرزا ولد عالمشاه میرزا.
- سلطان محمد میرزا ولد عبدالحسین میرزا. ● حسین خان ولد میرزا عبدالله خان.
- میرزا محمودخان ولد میرزا حسین. ● میرزا اسماعیل ولد میرزا آقا.
- نصرالله میرزا ولد محمد کاظم میرزا. ● فرج الله خان ولد فتح الله خان.
- حبیب الله خان ولد ایضاً میرزا حسنعلی ولد میرزا محمد علی.
- سیف الله خان ولد خلیل خان. ● جلال الدین خان^۳ پسر مهندس الممالک.
- میرزا علی آقا ولد میرزا مهدی خان. ● محمد تقی خان پسر اسعد الملک.
- میرزا حسن خان ولد ایضاً. ● میرزا حسین میرزای اسعد الملک.

۱. پسر سوم جعفر قلی خان نیرالملک از بطن مرضیه خانم (وزیران علوم و معارف و فرهنگ ایران، ص ۲۰۳).
 ۲. وی به سال ۱۲۸۸ ق به بعد به معلمی کل افواج توپخانه برقرار شد. (اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان، تاریخ منتظم ناصری، ج ۳، اول، انتشارات دنیای کتاب، تهران ۱۳۶۷، ص ۱۹۲۶).
 ۳. جلال الدین خان غفاری پسر میرزا نظام الدین خان کاشی، وی ظاهراً در وزارت خارجه کار می کرد.

- غلام حسین خان ولد فریدون خان. ● میرزا عباس علی ولد میرزا نصرالله.
- فتح الله خان قاجار. ● میرزا حسین خان.

متعلمین پیاده نظام از طبقه اول که تحصیل آنها تمام شد و در مدرسه،
همه روزها حاضر و به مذاکره و مشق مشغول می باشند، به معلمی
مسیو فلمر سر تیپ و مترجمی کاظم خان سرهنگ: ۳۶ نفر

طبقه اول پیاده نظام: ۹ نفر

- میرزا سید محسن ولد میرزا مهدی. ● میرزا فضل الله ولد میرزا ولی الله.
- میرزا فضل الله ولد میرزا شکرالله. ● غلام حسین خان ولد محمد رضاخان.
- میرزا رضا ولد میرزا صادق. ● میرزا رضا ولد میرزا اسماعیل.
- میرزا اسکندر پسر صحاف باشی. ● میرزا علی پسر میرزا کاظم.
- میرزا علی محمد پسر میرزا حبیب الله.

طبقه دوم پیاده نظام: ۲۷ نفر

- عزت الله خان ولد محمد رضاخان. ● میرزا محمد علی پسر میرزا مسیح.
- میرزا رضا ولد میرزا محمد باقر. ● حیدر قلی خان ولد عباس علی خان.
- میرزا عبدالله ولد میرزا یعقوب. ● روح الله میرزا ولد فضل الله میرزا.
- علی قلی میرزا ولد محمدخان. ● علی خان ولد حسنعلی بیگ.
- میرزا عبدالحسین ولد ابوالقاسم. ● حسین قلی خان ولد غفارخان.
- میرزا شکرالله پسر میرزا نصرالله. ● میرزا اسماعیل خان ولد ابوالحسن خان.
- میرزا طاهرخان ولد ایضا. ● میرزا غلام حسین ولد میرزا اسماعیل.
- میرزا غلام علی ولد میرزا غلام حسین. ● ابوالفتح خان پسر حاجی حسنعلی خان.
- کیوان میرزا ولد الله وردی میرزا. ● میرزا سیدعلی آقا ولد سید حسین.
- میرزا آقا ولد میرزا سلیمان. ● حسن خان ولد محمد علی خان.
- میرزا ابراهیم ولد میرزا اسماعیل. ● مصطفی خان ولد محمد علی خان.
- کریم آقا ولد آقا سید رضا. ● میرزا علی آقا ولد میرزا مهدی.
- فرج الله خان ولد آقا قوام. ● محمد رضا میرزا ولد طغرل تکین میرزا.
-

متعلمین طب به معلمی سلطان الحکماء طب ایرانی و دکتر بازیل طب فرنگی و دکتر راتولد معالج امراض چشم به مترجمی حاجی زین العابدین خان^۱: ۴۳ نفر

- میرزا سید فیض الله اذیب الحکماء. ● حاجی میرزا رضا ولد حاجی محمد علی.
- میرزا اسماعیل ولد میرزا ابراهیم. ● حسین علی خان ولد قربان خان.
- میرزا جلال ولد شمس الاطباء. ● میرزا حسین خان ولد میرزا حسن خان.
- احمدخان ولدخان باباخان. ● نصر الله خان ولد ایضاً.
- میرزا عزیزالله ولد میرزا نصرت. ● میرزا سید ولی الله^۱ ولد نصیر الاطباء.
- میرزا محمد علی خان ولد ذکاءالملک. ● میرزا محمد علی ولد میرزا عبدالکریم.
- میرزا علی ولد میرزا هاشم. ● میرزا عبدالحسین ولد ملاً هاشم.
- میرزا سید محمد ولد میرزا محمد علی. ● میرزا علی نقی ولد حاجی ملاً هاشم.
- میرزا مهدی ولد مجد الاطباء. ● میرزا محسن ولد معتمد الاطباء.
- میرزا نعیم ولد میرزا ابوالقاسم. ● میرزا تقی خان ولد علی اکبرخان.
- میرزا عباس خان ولد میرزا علی خان. ● میرزا علی آقا ولد حاجی ابوالقاسم.
- میرزا رضا ولد حاجی میرزا حسین. ● میرزا مرتضی ولد حاجی نقی.
- میرزا جلال ولد میرزا محمود. ● سید مهدی ولد سید محمد.
- میرزا عبدالله ولد میرزا علی اکبر. ● میرزا سید حسن ولد آقا سید میرزا.
- میرزا بزرگ ولد میرزا ابوالحسن. ● میرزا حسن خان ولد نصر الله خان.
- یحیی میرزا ولد محسن میرزا. ● سلیمان میرزا^۲ ایضاً.
- میرزا سید احمد ولد میرزا خلیل. ● میرزا باقر ولد میرزا مهدی.

۱. منظور ولی الله خان نصر است. وی پدر سید حسین نصر که تحصیل کرده اروپا بود و به مشاغل متعددی چون ریاست حجاج، ریاست کتابخانه فرح و... رسید. وی در حال حاضر در آمریکا به سر می برد و تألیفاتی چون سه حکیم مسلمان هم از اوست.

۲. وی به سال ۱۲۵۵ ش، متولد شد. پس از تحصیلات وارد اداره نظمی شد و در دوره دوم مجلس شورای ملی به نمایندگی از آراک انتخاب شد، که اعتبار نامش تأیید نگردید. بعدها به جای برادرش یحیی میرزا به مجلس راه یافت و به فرقه دموکرات پیوست و رهبر آن فرقه شد. در سال ۱۳۲۹ ق، که مجلس به امر ناصرالملک نایب السلطنه تعطیل شد، جزو نمایندگان بود که تحت تعقیب قرار گرفت، و به جرم آشوب گری و ایجاد هرج و مرج سیاسی دستگیر و به قم تبعید شد. در دوره سوم مجلس به سال ۱۳۳۳ ق، سلیمان میرزا مجدداً به نمایندگی برگزیده شد، و چون در فرقه دموکرات انشعبا به وجود آمد، حزب سوسیالیست را تشکیل داد و خود لیدر آن گردید. در ۱۳۳۴ ق، روسیه هم، ایران را مورد حمله قرار داد، وی در مهاجرت سران مشروطه با آنها همراهی نمود و از سوی ملیون، به ریاست کمیته دفاع ملی منصوب شد. در غرب کشور به عنوان مخالف با انگلیس و طرفداری از آلمان در جنگ جهانی اول، از طرف پلیس انگلستان بازداشت شد که تا پایان جنگ این بازداشت ادامه داشت. پس از آن در سال ۱۳۰۰ شمسی از سوی مردم تهران و کالت مجلس یافت و تحت تأثیر شعارهای رضاخان، به عنوان مجری سیاستهای رضاخان در مجلس به فعالیت پرداخت. لذا رضاخان هم در اولین کابینه خود به وی سمت وزارت علوم قاجاریه از سلطنتنا و اوقاف را داد. در مجلس پنجم سلیمان میرزا جزو امضاء کنندگان ماده واحده خلع بود. اما بعدها در مخالفت با رضاخان در مجلس مؤسسان به سلطنتنا وی رأی نداد و تا ۱۳۲۰ شمسی که رضاشاه از ایران تبعید گردید در فعالیتهای سیاسی شرکت نکرد. پس از شهریور ۲۰ همراه توده‌های که در صدد تشکیل حزبی بودند از وجود او به عنوان رئیس سنی استفاده کردند. سلیمان میرزا به سال ۱۳۲۲ ش پیش از افتتاح مجلس چهاردهم در گذشت. وی نام خانوادگی محسن را برگزید. بامداد او را شاهزاده‌ای لجوج و هوچی خوانده است. (طبری، احسان، کز راه، ج سوم، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۶۷، ص ۴۲ به بعد/ مرسولوند، حسن، زندگینامه رجال و مشاهیر ایران، ج ۱، ۲، انتشارات الهام، تهران ۱۳۷۶، صص ۱۷۱-۱۷۲ / شرح حال رجال ایران، ج ۲، ص ۱۱۲).

- میرزا علی محمد ولد حاجی غلام علی. ● عیسی خان ولد عبدالله خان.
- میرزا سید جعفر ولد ابوالمعالی. ● یحیی خان ولد میرزا علی خان.
- میرزا قوام ولد میرزا علی خان. ● میرزا احمد ولد میرزا علی خان.
- میرزا غلام حسین ولد میرزا زین العابدین.

نقاشان، به معلمی میرزا علی اکبر خان نقاش باشی سر تیپ اول
طرف صبح مشق نقاشی تعلیم می دهد، و عصر به طبقه مخصوص،
درس زبان فرانسه می آموزد: ۷ نفر

- میرزا جعفر خان سرهنگ. ● حاجی آقا. ● میرزا حسین. ● میرزا نبی خان.
- صمصام خان^۱. ● میرزا علی اکبر. ● ناصر خان.
- عکاس خانه به معلمی عبدالله میرزای سر تیپ: ۳ نفر
- دارالطباعه مخصوص مدرسه به جهت کتب علمی: ۴ نفر

صاحب منصبان و موزیکتان چیان بزرگ و کوچک، به معلمی
مسیو لمر سر تیپ و مسیو دوال نایب لمر: ۶۲ نفر

صاحب منصبان موزیک: ۷ نفر

- غلام رضا خان^۲ سر تیپ. ● حسین خان سر تیپ. ● میرزا عبدالوهاب خان سرهنگ.
- ابوالفتح میرزا یاور. ● محمود خان یاور. ● وکیل باشی. ● تحویلدار اسباب موزیک.

موزیکان چیان بزرگ

- میرزا فضل الله. ● میرزا شکرالله. ● عزیزالله خان. ● حاجی آقا. ● میرزا غلام علی.
- میرزا سید علی. ● میرزا اسدالله خان. ● مصطفی قلی میرزا. ● میرزا نصرالله. ● میرزا اکبر.
- میرزا حسن آقا. ● میرزا غلام رضا. ● میرزا ابوالقاسم. ● میرزا محمود. ● میرزا سید مهدی.
- میرزا حسن. ● میرزا حسین. ● نصرالله خان. ● میرزا یوسف. ● میرزا جواد. ● میرزا ابوالقاسم.
- میرزا ابراهیم. ● میرزا داود. ● آقاخان.

۱. ملقب به مصور الممالک فرزند ذوالفقار خان قلعه بیگی به سال ۱۳۲۳ ق، متولد شد. پس از تحصیل فارسی، عربی، ریاضی و طبیعیات در دارالفنون به سال ۱۳۲۳ ق، خدمت دولت را پذیرفت و بعدها معلم نقاشی دارالفنون شد (مدرسه دارالفنون، صص ۱۴۳-۱۳۹ و ۱۳۸).

۲. غلامرضاخان مین باشیان

موزیکان چیان کوچک: ۳۱ نفر

- غلام حسین. میرزا حسن. ● میرزا احمد. محمد تقی. ● اکبر خان. میرزا حبیب‌الله.
- میرزا سیدعلی. میرزا علی. ● میرزا سیدعلی. میرزا محمود. ● میرزا حسن. میرزا علی.
- ابوالقاسم. میرزا کاظم. ● میرزا غلام حسین. حسین خان. ● میرزا رضا. میرزا حسین.
- میرزا علی. میرزا یدالله. ● محمد علی. میرزا ابراهیم. ● ابوالقاسم. اکبر میرزا.
- عبدالرحیم. علی اکبر بیک. ● محمدخان. حاجی. ● حاجی خان. میرزا علی خان.
- حاجی اسمعیل.

متعلمین عربی و فارس به معلمی آقا میرزا حسن ادیب و ملا محمد صادق معلم فارسی: ۱۵ نفر

- حاجی سید میرزا. ● عباس علی خان. ● میرزا نصر الله مستوفی. ● میرزا غلام رضا.
- میرزا تقی. ● محمدخان. ● حسین علی میرزا. ● موسی خان. ● غلام حسین خان.
- میرزا حسن. ● حسین خان. ● آقا جلال. ● میرزا ابراهیم. ● میرزا آقا. ● میرزا اسدالله.

این طبقات متعلمین از قبیل مهندسین و معدن و توپخانه و پیاده نظام و طب و نقاشی و مقدمات عربی و فارسی غیر از موزیکان چیان بزرگ، کلهم صبح‌ها در اول ورودشان به مدرسه، هر طبقه به یک اتاق ریاضی رفته، درس ریاضی می‌خواهند. بعد از اتمام، هر دسته به طبقات معینه خود می‌روند؛ و عصرها هم هر دسته، در سر درس‌های السنه خارجه رفته، تحصیل زبان فرانسه و روسی و انگلیسی می‌کنند.

علاوه بر آن، روزی هم یک طبقه از درس ریاضی معاف شده، به اتاق نقاشی رفته به مشق نقاشی مدادی می‌پردازند. در واقع ایام هفته را همه روزها در محضر مشق نقاشی یکی از طبقات حاضر شده، مشغول نقاشی می‌شوند.

- عملجات دارالنظاره و فراش خانه و غیره: ۲۶ نفر
- دارالنظاره: ۸ نفر ناظر: [۱] نفر
- نویسنده: [۱] نفر عمله جات: ۶ نفر
- پیشخدمت و قهوه چی: ۳ نفر فراش خانه: ۱۳ نفر
- نایب: [۱] نفر دهباشی: [۱] نفر
- سرایدار: [۱] نفر فراشان: ۱۰ نفر
- پیشخدمت و قهوه چی: ۳ نفر باغبان: [۱] نفر